

EEN VREEMDELING MET EEN BIJBELSE NAAM

De bijbel in het Koptische Christendom

Auke Jelsma

Tijdens de voorbereiding op mijn colleges over het vroege christendom stuitte ik enkele jaren geleden op de figuur van de woestijnvader Zwarte Mozes die in het begin van de vierde eeuw door een bende rovers vermoord werd. Hij intrigeerde me, vooral toen ik in één van de bronnen las hoe hij de vergeving tot de essentie van het christendom maakte. Hij was inderdaad zwart. Uit de berichtgeving over de woestijnvaders en moeders bleek dat het bepaald niet vanzelfsprekend was dat een zwarte monnik de leiding over een hele community kreeg. Ook in die tijd bestond er kennelijk racisme. Hij moet dus één van de eerste zwarte leiders in de geschiedenis van het christendom geweest zijn. Alleen daarom verdient hij onze aandacht.

Zwarte Mozes

Volgens de bronnen was hij in zijn jeugd slaaf geweest. Uiteindelijk wist hij te ontsnappen. Om te overleven vormden weggelopen slaven bendes die landgoederen en villa's overvielen. Zwarte Mozes sloot zich bij zo'n bende aan. Hij wist naam te maken onder deze terroristen. Dit hing misschien met zijn postuur samen. In alle bronnen wordt hij beschreven als opmerkelijk groot van stuk en beresterk. Uiteraard probeerden de Romeinse autoriteiten hem in handen te krijgen. Hij vluchtte de woestijn in, waar hij in een van de christelijke communes gastvrij opgevangen werd. Dat is op zich al verrassend, dat deze vredelievende woestijnbewoners, die volgens een legende over de woestijnvader Macarius zelfs geen mug kwaad wilden doen zich over zo'n misdadiger ontfermd hebben. Uiteindelijk groeide Mozes dus onder de woestijnbevolking uit tot een alom gewaardeerde leider. Pelgrims trokken speciaal naar de Egyptische woestijn om hem te ontmoeten en zich door hem te laten inspireren. Preken en adviezen van hem werden genoteerd en gekopieerd. In alle verzamelbundels over deze woestijnvaders en -moeders vinden we verwijzingen naar deze Zwarte Mozes. (Zie *Apophthegmata patrum*, 'Uitspraken van de vaders'; uitgaven in het Koptisch, Syrisch, Grieks en Latijn; de eerste Nederlandse vertaling door Willem Baudartius in 1605). Johannes Cassianus (360-435), die jarenlang in de Egyptische woestijn rondzwierf en over zijn contacten met de kluisenaars een paar indrukwekkende boeken

schreef (*Institutiones en Collationes*), gaf uitvoerig weer wat hij van Zwarte Mozes opgestoken had. Zijn boeken zijn minder legendarisch dan het materiaal dat in de *Apophthegmata* bijeengebracht is.

Met gebruikmaking van al het materiaal waarover ik beschikte heb ik mij verstout een roman over Zwarte Mozes te schrijven. Ik heb het boek *De mythe van Zwarte Mozes* (Kampen 2006) genoemd, niet omdat ik aan zijn bestaan twijfel maar omdat ik hem op deze wijze beter benaderen kon. Ik wist mij hierbij geïnspireerd door Martin Buber die in het voorwoord van zijn boek *Die Geschichten des Rabbi Nachman* (Frankfurt/Hamburg 1955) noteerde dat hij er niet naar gestreefd had de verhalen letterlijk weer geven maar ze na te vertellen, 'in aller Freiheit, aber aus seinem Geiste, wie er mir gegenwärtig ist'. Dat Zwarte Mozes bestaan heeft, staat als een paal boven het woestijnzand. Dat hij een uitzonderlijk boeiend leven gekend heeft, is onmiskenbaar. Dat hij gewelddadig aan zijn einde gekomen is, wordt door niemand betwist.

Het Koptische christendom

Minder eenvoudig is het om het vroege Koptische christendom goed in beeld te krijgen. Dankzij de vondst van de overwegend gnostische geschriften in Nag Hammadi, waarvan de meeste in het Koptisch geschreven zijn, hebben we oog gekregen voor de diversiteit van opvattingen, die er ook onder de bewoners van de Egyptische woestijn geweest moet zijn. We weten dat er meermalen hardhandig opgetreden werd tegen geloofsgenoten die als onorthodox gezien werden. Bekend is ook dat er al voor de komst van het christendom Joden in Egypte neergestreken waren. We hebben er immers de Septuaginta, de Griekse vertaling van het eerste testament, aan te danken. Ook onder hen heeft het christendom zich kunnen verbreiden. Moeilijker is het om in te schatten hoe de politieke verhoudingen de ontwikkeling van dit Egyptische christendom beïnvloed hebben. Vooral de vervolgingen van de derde en vierde eeuw zullen christenen, al of niet van Joodse oorsprong, de woestijn ingedreven hebben. Over het algemeen zal de autochtone Egyptische bevolking kritisch gestaan hebben tegenover de Romeinse overheid. Vandaar de groeiende waardering voor de Koptische taal. Terecht

In de derde eeuw na Christus leefde in de Egyptische woestijn één van de eerste zwarte christelijke leiders: Zwarte Mozes. Wie was deze mythische figuur en welke rol speelde de bijbel in zijn geïsoleerde gemeenschap? Auke Jelsma ziet op dat punt lijnen lopen naar de doperse reformatie.

Prof. dr. A.J. Jelsma was tot zijn emeritaat als hoogleraar kerkgeschiedenis verbonden aan de Theologische Universiteit Kampen. Naast wetenschappelijke werken, onder meer over de mystiek, schrijft hij literaire fictie, zoals het boek *Doorgevingen uit het dodenrijk over Zwarte Mozes*.

constateert de Leidse archeoloog Karel Innemée in zijn prachtige boek *Koptische kloosters; Gods levende doden* (Baarn 1999) dat er nog veel onzeker is over de wijze waarop het vroege Koptische christendom zich ontwikkeld heeft. Hij wijst ook op de overeenkomst tussen het Koptische en het Ierse kloosterleven. Het archeologische onderzoek in de omgeving van het klooster waaraan zelfs nu nog de naam van Zwarte Mozes verbonden is, kan veel verduidelijken van wat tot dusver nog onbekend gebleven is. Ik heb het als een bijzondere coïncidentie ervaren dat terwijl ik in de literatuur het spoor van Zwarte Mozes volgde er regelmatig in de ruïnes van het naar hem genoemde klooster opgravingen verricht werden. Het is kenmerkend de bedoeling geweest dat hij weer opduiken zou.

Om de gecompliceerde en gedeeltelijk onbekende verhoudingen recht te doen heb ik er dus de voorkeur aan gegeven het leven van de Zwarte Mozes als mythe te beschrijven. Zo heb ik, om de verwantschap met het Ierse christendom recht te doen, de figuur van Lioba ingevoerd, die vanuit Ierland als pelgrim naar het Heilige Land getrokken was en uiteindelijk in Egypte verzeild raakte. De gespannen verhoudingen met de Romeinse overheid konden zo aan de orde komen. Vanwege de relatie met het jodendom heb ik de suggestie gedaan dat Zwarte Mozes zich bij zijn doop speciaal met deze naamgenoot uit een verleden heeft willen identificeren. Ook die was immers de woestijn in gevlucht toen hij een Egyptenaar gedood had. Ook die was in de woestijn opgevangen. Ook die had in de woestijn God gevonden.

De rol van de bijbel

Belangrijk voor ons inzicht in dit vroege Koptische christendom is de vraag welke rol de bijbel er vervulde. Zeker de eerste generaties kluizenaars zullen theologisch weinig geschoold geweest zijn. Abba Mozes was een gewezen slaaf, hoofd van een roversbende, abba Antonius, die wel 'vader van alle monniken' genoemd wordt, een boer, Macarius, een vriend van abba Mozes en een van de belangrijkste leiders onder de woestijnbewoners een kameeldrijver. Zulke mensen waren de kopstukken tegen wie opgekeken werd, die het voor het zeggen hadden. Vermoedelijk konden zij wel lezen, en anders hebben zij dat in de gemeenschap wel geleerd. Het ging hen overigens niet om belezendheid, om intellectuele krachtpatserij, om deelname aan het filosofische discours van hun tijd. Het ging hen om innerlijke oefening met het oog op het eeuwige leven. 'Gods levende doden', werden zij door Karel Innemée genoemd. Al bij hun leven hadden zij zich aan het aardse bestaan onttrokken. Vreemdelingen wilden zij zijn op aarde zoals de geloofshelden uit Hebréeën 11 dat geweest waren. Zij zochten geen boekenwijsheid maar streefden een intensief gebedsleven na. Wel mogen we aannemen dat in

elke gemeenschap een aantal bijbelboeken aanwezig geweest zal zijn, waaruit tijdens de wekelijkse eredienst voorgelezen werd. De psalmen kenden de meeste kluizenaars uit hun hoofd, zoals uit diverse verhalen blijkt en zoals ook van de Ierse monniken verteld wordt.

Wat valt er van zulke figuren te verwachten ten aanzien van hun omgang met de bijbel die juist tijdens hun leven wel ongeveer zijn definitieve vorm gekregen heeft? Vanwege hun isolement, hun wereldvreemdheid, hun overgave aan God, hun gerichtheid op het eeuwige leven lag het voor de hand dat zij zich met de figuren uit de bijbel en natuurlijk bovenal met de figuur van Christus geïdentificeerd hebben. Zo vertelde abba Pafnutius aan Cassianus hoe de 'vader van alle monniken', Antonius, tot het besluit gekomen was zijn leven aan Christus te wijden. 'Op een dag liep hij een kerk in en hoorde daar deze woorden: "Wie zijn vader en moeder, zijn kinderen, zijn vrouw, zijn akkers, ja zelfs zijn eigen leven niet haat, kan mijn leerling niet zijn". En verder: "Als u volmaakt wilt zijn, ga, verkoop wat u bezit en geef het de armen; dan zult u een schat in de hemel bezitten; kom dan en volg mij". Hij vatte deze les van de Heer op als tot hem persoonlijk gericht. Direct gaf hij alles op.' (Cassianus, 81)

Deze overgave aan heilige teksten kende ook Zwarte Mozes. Hij wilde niet vluchten toen de gemeenschap door een roversbende bedreigd werd. De reden was simpel. Jezus had in de hof van Gethsémané zijn leerlingen gewaarschuwd dat mensen die naar het zwaard grepen door het zwaard omkomen zouden. Zo hoorde het dus toe te gaan, besefte Zwarte Mozes. Hij zelf had mensen gedood, dus had hij niet langer het recht om op natuurlijke wijze om te komen. Dat had Jezus gezegd. Dus was het zo. Dat vond hij belangrijker dan zijn eigen gevoelens of impulsen of angsten.

Hij had het dan ook niet op mensen die zich door opwellingen en ingevingen leiden lieten. Zo vertelde hij Cassianus van een monnik die volledig op hemelse openbaringen dreef. Dat is griezelig, vond hij. Mensen behoorden kritisch te blijven ten opzichte van hun innerlijke roerselen. Zij konden zich beter door de heilige geschriften laten leiden. Als zij dat niet deden, kon de duivel gemakkelijk bij hen binnendringen. Dat bleek dan ook, vertelde hij Cassianus. 'Ten slotte droeg de duivel de man op zijn zoon, die met hem in de gemeenschap woonde, aan God te offeren. Zo zou hij in verdienste de aartsvader Abraham evenaren. Deze inblazing verleide hem in zo'n sterke mate dat hij de moord op zijn zoon inderdaad uitgevoerd zou hebben, als de jongen niet bijtijds gezien had hoe zijn vader zijn messen sleep en touwen zocht om hem voor het offer te binden. Van schrik was hij weggevlucht.'

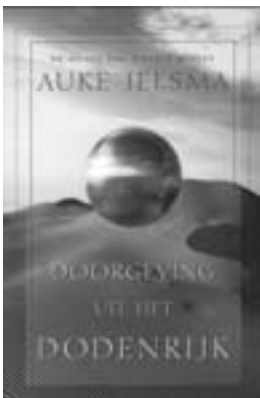

Foto: Anton Sinke

Vermoedelijk had de man destijds bij zijn bekering de naam van Abraham aangenomen. Want ook dat vergt onze aandacht bij deze verkenning van het Koptische christendom. Het is namelijk opvallend hoeveel woestijnbewoners bijbelse namen droegen. Ik som een aantal op: Ammon (of Amoen), Abraham, Andreas, Benjamin, Daniël, Efraïm, Zacharias, Jesaja, Elia, Isaäk, Jozef, Mozes, Marcus, Petrus, Paulus, Silvanus, Timotheüs, Maria, Martha, Sara. Een verplichting om bij de doop een nieuwe naam aan te nemen zal er niet geweest zijn. Het is denkbaar dat juist de dragers van deze bijbelse namen van oorsprong Joden waren, dat die namen hen dus al vanaf de geboorte meegegeven waren. Het voorbeeld van Zwarte Mozes maakt dit mijns inziens echter minder aannemelijk. In ieder geval getuigt het grote aantal bijbelse namen van een sterke verbondenheid met de figuren die in de bijbel een rol spelen.

We mogen er dan ook van uitgaan, dat dit Koptische christendom zich dus in alles baseren wilde op de bijbel en aan de letter ervan gehecht was (zo omschreef de grote Van Dale biblicisme). Door het isolement waartoe het leven in de woestijn onvermijdelijk leidde, voerde het besef van verbondenheid gemakkelijk tot identificatie, zoals uit het verhaal van Zwarte Mozes over de man die in navolging van Abraham zijn zoon offeren wilde duidelijk bleek.

Dit verschijnsel doet zich in het christendom vaker voor. Misschien biedt de geschiedenis van de doperse beweging wel het duidelijkste voorbeeld. Ook toen leidden isolement, uitsluiting, bewuste afkeer van de bestaande orde, het besef van vreemdelingschap, de overtuiging in het einde der tijden te leven tot identificatie met bijbelse modellen. (Ik heb hierover geschreven in: *Zonder een dak boven het hoofd. In het grensgebied tussen Rome en Reformatie*, Kampen 1997.) Dankzij de zegevierende intocht van de boekdrukkunst kwam de bijbel binnen ieders bereik. Niet langer waren leken afhankelijk van wat de geestelijke stand hen aan informatie aanreikte. Voor het eerst ontdekten mensen nu zelf de wereld van het Oude Testament. Dat was pas met recht een openbaring! Ook woorden uit het Nieuwe Testament kwamen opeens in een ander licht te staan. Wie bij deze ontdekkingsreis niet gecorrigeerd werd door kennis van de traditie en theologische scholing, raakte gemakkelijk de kluts kwijt. De vervolging die over de aanhangers van de doperse reformatie losbarstte, verergerde dit risico nog en leidde tot nog sterkere radicalisering.

Dit werd vooral duidelijk, toen doperse aanhangers er uiteindelijk in slaagden de stad Münster te veroveren. Dat was de vervulling van al hun dromen. Een hele stad waar het onderscheid tussen kerk en wereld niet langer bestond, waar het koninkrijk

Gods gerealiseerd kon worden. Opeens deed zich daar die doorbraak uit de standsverschillen, uit het kerkelijke en staatkundige systeem, uit de afgedwongen afhankelijkheid van het gewone volk voor. Dit moest het begin van het einde zijn, veronderstelden de aanhangers van dit doperse avontuur. Eindelijk gingen alle bijbelse beloften in vervulling. Opnieuw leidde de fascinatie door de Heilige Schrift tot identificatie met de geschiedenis van het volk Israël. Zo wist de schoenlapper Melchior Hoffman zich geroepen om als de nieuwe Elia aan de mensheid Gods verborgen plannen openbaar te maken. Toen de Duitse vorsten en de bisschop de stad Münster gingen belegeren, meende de bakker Jan Matthijs dat hij als nieuwe Gideon met een kleine groep aanhangers de vijanden zou kunnen verslaan. In stukken gehakt werd zijn lichaam teruggezonden. Hille Feickens wist zich door God geroepen om als nieuwe Judith de bisschop om te brengen. Zij werd gevangen genomen en na verhoor onthoofd. Deze teleurstellende ervaringen voorkwamen niet dat de herbergier en kleermaker Jan Beukenszoon zich als de nieuwe David presenteerde die vanuit Münster de wereld veroveren zou.

Biblicisme blijkt dus een verschijnsel te zijn dat zich vooral voordoet als mensen ontworteld raken, zich niet langer thuis voelen in de situatie waarin zij zich bevinden, door welke oorzaken dan ook vreemdelingen geworden zijn, in een isolement verkeren, van hun oorsprong afgeraakt zijn, geen duidelijke identiteit meer bezitten, zich staande moeten houden in een wereld die hen negeert. Het zal duidelijk zijn dat dit verschijnsel zeker niet specifiek christelijk is, maar zich in alle godsdiensten en alle zingevende verbanden manifesteren kan. Kwaad kan het niet altijd. Daarvoor bevat de bijbel teveel oproepen tot menselijkheid en vormt de persoon van Christus een afrekening met alle zelfverheerlijking en een bemoediging zijn spoor te volgen. Maar riskant blijft het wel. Misschien dat juist dit besef iemand als Zwarte Mozes gestimuleerd heeft om consequent en hardnekkig vergeving tot de kern van het christelijke geloof te maken. Dat voorkomt veel onheil.

Geluk in de aanbidding

Kerk en Wereld conferentie over Zin en onzin van geluk

Zijn is belangrijker dan hebben. Dat is velen van ons tenminste geleerd. Maar we zien steeds meer dat het hebben centraal is komen te staan in onze maatschappij.

Door de stroom reclamebeelden van gemak- en luxeproducten wordt ons voorgeschoteld dat we ons geluk als het ware zelf kunnen kopen. Maar is geluk te koop? En hoe kan het dat we in de afgelopen eeuw rijker en gezonder zijn geworden, maar niet gelukkiger?

Tijdens de door stichting Oikos georganiseerde Kerk en Wereld conferentie 'Geluk in de aanbidding' zoeken we naar verklaringen voor het verschijnsel dat mensen wel rijker maar niet gelukkiger lijken te worden. Maken geld en werk een mens gelukkig, of is geluk van andere factoren afhankelijk? We vragen ons af in hoeverre geluk maakbaar is. Ook zal aan de orde komen wat de relatie tussen zingeving en geluk is.

Frits de Lange (theoloog/ethicus) gaat in zijn lezing 'Geluk is als het leven lukt' in op het streven van de mens naar geluk in diverse levensfasen. In vier deelsessies zullen diverse deskundigen zich met de aanwezigen verdiepen in aspecten van geluk.

Zo zal Elma Drayer (Trouw) ingaan op de vraag 'Is religie/spiritualiteit een voorwaarde om gelukkig te zijn?'

Geluksonderzoeker Maarten Berg verkent tijdens een andere deelsessie de maakbaarheid van geluk.

Over de relatie tussen werk en geluk wordt gesproken tijdens de deelsessie met Huib Klamer (VNO-NCW). Maakt geld nou wél of niet gelukkig?

Joyce Meuzelaar, auteur van het boek 'Marketing is Waardenloos', geeft in de vierde deelsessie haar visie op deze vraag.

Datum: vrijdag 26 oktober

Tijd: 13.00 – 17.00 uur

Plaats: Hogeschool Domstad, Koningsbergerstraat 9, Utrecht

Toegang gratis

Aanmelden: oikos@stichtingoikos.nl